

QADIMGI URARTU DAVLATI**Mahmudova Zulfiya Alimjanovna***Andijon Davlat pedagogika instituti**Ijtimoiy gumanitar fanlar kafedrasi o'qituvchisi***Rafiqov Dinmuhammad Xurshidbek o'g'li***Ijtimoiy gumanitar va san'at fakulteti 102-guruh talabasi*

Annotatsiya: Qadimgi Urartu davlati miloddan avvalgi IX-VI asrlarda Sharqiy Anatoliya, Armaniston va Shimoliy-G'arbiy Eronda mavjud bo'lgan. U o'zining rivojlangan metallurgiyasi, me'morchiligi va suv inshootlari bilan mashhur. Urartu davlati kuchli harbiy salohiyatga ega bo'lib, Ossuriya bilan raqobatlashgan. Davlat miloddan avvalgi VI asrda Midiya va skiflar hujumlari natijasida qulagan.

Kalit so'z: Urartu, Tushpa, Van ko'li, Haldi, mixsimon yozuv, metallurgiya, suv inshootlari, qal'alar, Argishti, Rusa, Ossuriya, Midiya, skiflar, tog'li hududlar, qadimgi sivilizatsiya

Abstract: The ancient kingdom of Urartu existed in Eastern Anatolia, Armenia, and Northwestern Iran during the 9th-6th centuries BC. It was renowned for its advanced metallurgy, architecture, and water engineering. Urartu possessed strong military power and competed with Assyria. The state collapsed in the 6th century BC due to Median and Scythian invasions.

Key word: Urartu, Tushpa, Lake Van, Khaldi, cuneiform, metallurgy, water systems, fortresses, Argishti, Rusa, Assyria, Media, Scythians, mountainous regions, ancient civilization

Абстрактный: Древнее царство Урарту существовало в Восточной Анатолии, Армении и Северо-Западном Иране в IX-VI веках до н.э. Оно славилось развитой металлургией, архитектурой и гидротехническими сооружениями. Урарту обладало сильной военной мощью и соперничало с Ассирией. Государство пало в VI веке до н.э. в результате нашествий мидийцев и скифов.

Ключевые слова: Урарту, Тушпа, озеро Ван, Халди, клинопись, металлургия, гидротехника, крепости, Аргишти, Руса, Ассирия, Мидия, скифы, горные регионы, древняя цивилизация

Kirish:

Qadimgi Yaqin Sharqning eng qiziqarli va sirli davlatlaridan biri bo'lgan Urartu, miloddan avvalgi IX-VI asrlarda hozirgi Turkiya, Armaniston va Eron hududlarida mavjud bo'lgan. Bu davlat o'zining noyob madaniyati, rivojlangan texnologiyalari va kuchli harbiy salohiyati bilan tarixda chuqur iz qoldirgan. Urartu davlati haqidagi bilimlarimiz arxeologik topilmalar va qo'shni davlatlarning yozma manbalariga asoslanadi, ammo hali ham ko'plab sirlar va ochilmagan sahifalar mavjud.

Urartular o'zlarini Biainili deb atashgan, "Urartu" nomi esa qo'shni Ossuriya davlati tomonidan berilgan. Davlatning markazi Van ko'li atrofidagi hududlar bo'lib, poytaxti Tushpa (hozirgi Van shahri, Turkiya) edi. Urartu davlati o'z rivojlanish davrida Kavkaz tog'laridan to shimoliy Suriyagacha, Kaspiy dengizidan to O'rta Anadolu tekisliklarigacha bo'lgan keng hududlarni o'z ichiga olgan. Urartular o'ziga xos yozuv tizimiga ega bo'lib, u mixsimon yozuvning bir turi edi. Ular asosan tosh va metall buyumlarga yozuvlar qoldirishgan. Bu yozuvlar orqali biz ularning tarixi, madaniyati va ijtimoiy tuzilishi haqida ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Urartular ko'p xudoli diniy e'tiqodga ega bo'lib, ularning bosh xudosi Haldi hisoblanardi.

Urartu davlatining iqtisodiyoti asosan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikka asoslangan edi. Ular suv inshootlari qurishda katta mahoratga ega bo'lib, tog'li hududlarda ham unumli dehqonchilik qilishgan. Metallurgiya sohasida ham yuksak darajaga erishgan Urartular, temirchilik va zargarlik buyumlari ishlab chiqarishda mashhur bo'lishgan. Harbiy jihatdan Urartu davlati kuchli armiyaga ega edi. Ular tog'li hududlarda mustahkam qal'alar qurib, dushman hujumlaridan samarali himoyalangan. Urartular otliq qo'shinlar va jangovar aravalardan foydalanib, ko'p hollarda qo'shni davlatlarga muvaffaqiyatli hujumlar uyushtirganlar.

Urartu madaniyati o'ziga xos san'at va me'morchilik uslubiga ega edi. Ular qurilish va bezak san'atida yuksak mahorat ko'rsatishgan. Urartularning metall buyumlari, jumladan, bronza va oltin buyumlar nafis naqshlar bilan bezatilgan bo'lib, yuqori badiiy qiymatga ega. Urartu davlati o'z davrining eng kuchli davlatlaridan biri bo'lishiga qaramay, miloddan avvalgi VI asrda inqirozga yuz tutdi. Bu inqirozning sabablari orasida ichki ziddiyatlar, qo'shni davlatlarning bosimi va iqlim o'zgarishlari kabi omillar ko'rsatiladi. Oxir-oqibat, Midiya va Bobil davlatlarining hujumlari natijasida Urartu davlati barham topdi.

Bugungi kunda Urartu davlati tarixi va madaniyatini o'rganish davom etmoqda. Arxeologik qazishmalar natijasida yangi-yangi topilmalar va ma'lumotlar qo'lga kiritilmoqda. Bu esa qadimgi sivilizatsiyaning yanada to'liqroq va aniqroq tasvirini yaratishga imkon bermoqda. Urartu davlati tarixi nafaqat Yaqin Sharq tarixi uchun, balki butun insoniyat sivilizatsiyasi tarixi uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Urartu (ossuriycha atalishi; urartcha — *Biaynili*, Bibliyada — "Ararat podsholigi") — [G'arbiy Osiyodagi](#) qadimgi davlat. (mil. av. 9— 6-asrlar). Ravnaq topgan davrida [Armaniston](#) tog'lik rayoni (hozirgi Armanistonning butun hududi, [Turkiya](#) va [Eronning](#) bir qismi)ni qamragan. Aholisi — urartlar. Poytaxti — [Tushpa](#) sh. (hozirgi Turkiyadagi Van sh.) bo'lib, unda podsho [Sarduri I](#) davrida katta qurilish ishlari olib borilgan. Mil. av. 9-asr oxiri—8-asrning 1yarmida Urartu davlati ravnaq topgan. [Menua](#), [Argishti I](#) va [Sargon II](#) podsholiklari davrida Urartu hududi ancha kengaygan. Bosib olingan viloyatlarda qal'alar qurilgan Urartuda qullar mehnatidan keng foydalanilgan. Mil. av. 8-asr o'rtasida [Ossuriya](#) podshosi [Tiglatpalasar III](#) (mil. av. 745—727) Urartu ko'shinlarini bir necha marta mag'lubiyatga uchratgan va Urartu tarkibiga kiruvchi Shimoliy [Mesopotamiya](#) va Shimoliy Suriyani egallagan. So'ngra [Rusa I](#) davrida [Sargon II](#) boshliq Ossuriya qo'shinining yurishlari natijasida mamlakat

xonavayron bo‘lgan. Biroq 7-asrda U. Janubiy [Zakavkazyeda](#) hali ham o‘z mavqeini saqlab qolgan edi. [Rusa II](#) (mil. av. 685—645) bu yerda yangi qal’alar bunyod etgan (jumladan, [Teyshebaini](#) va boshqalar). Skifkimmeriy yollanma qo‘shini yordamida Urartu podsholari [Frigiya](#) podsholigini tormor qilganlar (mil. av. 676 y.). [Midiya](#) podsholigining kuchayishi Urartuni Ossuriya bilan yaqinlashtirgan. Biroq mil. av. 6-asr boshida Urartu Midiya tomonidan tormor etilgan va uning tarkibiga qo‘shib yuborilgan.

Urartu (mifologiya) dini — miloddan avvalgi 8—6 -asrlarda mavjud bo‘lgan [G‘arbiy Osiyoning](#) qadimgi davlati [Urartuda Armaniston tog‘lari](#) hududida qabul qilingan e’tiqod tizimi. Urartu dini [Qadimgi Dunyoning Yaqin Sharq despotik](#) davlatlari uchun xos bo‘lgan [politeistik](#) din bo‘lib, Mesopotamiya va [Anatoliyaning](#) qadimgi diniy tizimlarida ildiz otgan^[1]. Qadimgi Sharqning boshqa diniy tizimlari singari, Urartu dinida ham turli hodisalarga homiylik qiluvchi xudolarning katta panteoniga ega edi. Urartu panteonining oliy xudosi Xaldi xudosi edi. Odamlarning panteon xudolari bilan aloqasi [qurbonlik](#) qilish marosimlari orqali o‘rnatilar edi. Urartu dini, shuningdek, Qadimgi Sharqqa xos bo‘lgan hayot daraxti, ilon, qanotli disk va boshqalarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, ular Qadimgi Mesopotamiyaning boshqa diniy tizimlarining o‘xshash elementlariga to‘g‘ri keladi. Urartu dinining o‘ziga xos xususiyati nisbiy diniy bag‘rikenglik edi, bu davlatning ko‘p millatli tuzilishi bilan bog‘liq edi.

Urartu dinini o‘rganish uchun manbalar kam, chunki fanda hozirda urartularning diniy marosimlari yoki e’tiqod tizimini tavsiflovchi [mixxat yozuvlarida](#) juda cheklangan miqdordagi hujjatlar mavjud. Olimlar ixtiyorida bo‘lgan o‘ziga xos hujjat — bu qirol Ishpuini davrida tuzilgan va „xudo darvozasi“ yonidagi Toprak-kalega tutash qoya ustiga o‘yilgan matndir keyinchalik u matn „Mxer eshigi“ nomini oldi. ". „Eshik“ning o‘zi qoyadagi uchta ketma-ket o‘yilgan to‘rtburchak bo‘shliq — xudoning uchta darvozasi bo‘lib, qadimgi Sharq e’tiqodlariga ko‘ra, xudolar tog‘dan chiqishlari mumkin bo‘lgan darvoza. I. A. Orbeli tomonidan 1916-yilda Rossiya arxeologiya jamiyati ekspeditsiyasi^[2] paytida kashf etilgan ushbu mixxat yozuvi tufayli butun Urartu panteoni olimlarga ma’lum bo‘ldi. Rusa II davriga oid Urartu qal’asi Ayanisda yaqinda olib borilgan qazishmalarda Xoldi xudosiga qurbonlik qilish marosimiga oid hujjat ham topilgan. Ushbu hujjatlarga qo‘shimcha ravishda, olimlar ixtiyorida mixxat yozuvlarda uchraydigan xudo Xaldiga traferat havolalarning cheklangan miqdori mavjud (*"Xudo Xaldi nomi bilan men, Urartu shohi, don ombori qurdim ..." shaklida*) va Urartu moddiy madaniyati ob’ektlari orasida xudolar va marosimlarning saqlanib qolgan bir nechta tasvirlari ham mavjud. Urartu mifologik matnlari, shuningdek, ibodatlar va sehrli afsunlar matnlari hali topilmagan.

Boshqa tomondan, tadqiqotchilarning vazifasi Urartu diniy urf-odatlarini Ossuriya va Xet diniga juda yaqin bo‘lgani va [Ossuriya](#) va [Xet podsholigi](#) dinini o‘rganish uning ba’zi Urartu diniy ramzlari ma’nosini yaxshiroq tushunishga imkon beradi^[3].

Urartu dinining shakllanishi va rivojlanishi tarixi

Qadimgi Sharq dinlarining elementlari, ehtimol, Urartu davlati paydo bo‘lishidan ancha oldin [Arman tog‘lari](#) bo‘ylab asta-sekin tarqalgan. Miloddan avvalgi II ming yillikning oxirida [G‘arbiy Ozarbayjonning](#) Revanduz viloyatidan bo‘lajak Urartu davlatining markaziy

hududiga ko‘chib kelgan urartuliklar o‘zlari bilan Urartu dinining asosini tashkil etgan [Mesopotamiya](#) diniy tizimining versiyasini olib kelishdi. Bu yerda yashagan, Mitanni davlati qulagandan keyin qolgan hurritlar allaqachon bu tuzumga yaqin dinga ega bo‘lgan bo‘lishlari, shuningdek, Mesopotamiya dinidan kelib chiqqan dinga ega bo‘lgan bo‘lishlari mumkin. B. B. Piotrovskiy hurritlar dinining ko‘pgina unsurlarining Urartu diniga ta’sirini taxmin qilgan, I. M. Dyakonov bu ta’sirni hurrit xudosi Teshub va Urartu xudosi Teysheba o‘rtasidagi bog‘liqlik bilan cheklab, aks holda bu xalqlar tillarining yaqinligiga qaramay, Hurrit va Urartu panteonlari butunlay boshqacha ekanligini ta’kidladi^[4].

Urartu diniy tizimiga Xet qirolligi (hurritlar orqali) ham ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatgan, uning panteonida ham oldingi davrda Mesopotamiya aloqalari mavjud edi. Bu aralashmadan Urartu davlat dini va Urartu panteoni asta-sekin ajratilgan va kanonlashtirilgan^[5].

Urartu davlatining kuchayishi tabiiy ravishda Urartu dinining kanonizatsiya qilinishiga olib keldi, chunki Qadimgi Sharqning despotik davlatlari tabiiy ravishda dindan o‘z aholisini nazorat qilish uchun qo‘shimcha vosita sifatida foydalanganlar. Bu jarayonlar Urartu shohi Ishpuini (miloddan avvalgi 828-810 yillarda) davrida yakunlagan. O‘zining hukmronligi davrida Ishpuini maqsadli ravishda davlat dinini mustahkamlash bilan shug‘ullangan: u Urartu tarkibiga urartu qabilalarining tarqalishining dastlabki markazi va muqaddas oliy Urartu xudosi Xaldi shahri bo‘lgan [G‘arbiy Ozarbayjonning](#) zamonaviy [Eron](#) viloyati hududidagi Musasir shahar-davlati kiritgan. , Urartuga. Podsho Ishpuini davrida Urartu yozuvida „Xaldi xudosi nomi bilan ...“ shaklidagi qirol yozuvlari oldidan majburiy trafaret formulalari paydo bo‘ldi; u, shuningdek, „Mxer eshigi“ oldida Urartu xudolarining to‘liq ro‘yxatini o‘yib, bu xudolarga qanday [qurbonliklar](#) keltirilishi kerakligini ko‘rsatadi.

Keyinchalik, [Menua](#), [Argishti I](#), Sarduri II va [Rusa I](#) podshohlar davrida, ya’ni davlatning gullab-yashnagan davrida Urartuda ommaviy ibodatxonalar qurilishi bo‘lib, ularning aksariyati Xaldi xudosiiga bag‘ishlangan; Urartuning ko‘plab shaharlarida xudolar sharafiga tantanali qurbonlik qilish marosimlari muntazam ravishda o‘tkazilgan.

Urartu dinining oltin davri, Ossuriya qiroli [Sargon II](#) uzoq davom etgan harbiy yurish chog‘ida qirol Rusa I qo‘mondonligidagi Urartu qo‘shinini mag‘lubiyatga uchratganida, keyin esa kutilmagan manyovr natijasida Xaldi xudosiining muqaddas shahri Musasirni qo‘lga kiritib, talon-toroj qilganida miloddan avvalgi 714 yilda tugadi. Bu voqea Urartuning harbiy-siyosiy tanazzulining boshlanishi bilan birgalikda Xaldi xudosi va butun Urartu diniga jiddiy zarba berdi. Keyingi yillarda Urartu katta to‘lov evaziga ossuriyaliklar Musasirdan o‘g‘irlab ketgan Xaldi xudosiining asosiy haykalini qaytarib olgan bo‘lsa-da, Ossuriya xudosi Ashshur va uning „qurollari“ning Xoldi xudosiidan afzalligi Urartu xalqiga yaqqol namoyon bo‘ldi. Urartu davlati va uning dini yana ko‘p yillar mavjud bo‘lsa-da, Musasir halok bo‘lganidan keyin Xaldi xudosiiga sig‘inish hech qachon o‘zining avvalgi cho‘qqisiga chiqmagan. Masalan, Rusa II hukmronligi davrida (miloddan avvalgi 685-639), Urartuning ikkinchi gullagan davrida, Urartu mavjudligining birinchi davridagiga ohshab,

deyarli barcha ibodatxonalar Xaldiga bag'ishlangan bo'lgani kabi, urartuliklar endi monumental qurilish paytida Xaldi xudosini alohida ajratib ko'rsatmadilar.

Urartu mavjudligining so'nggi yillarida, harbiy mag'lubiyatlar davlatni juda zaiflashtirganda, qirol relyatsiyalar ba'zan Xaldi xudosi o'rniga Teysheba xudosiga va hatto Ossuriya oliy xudosi Ashshur va Bobil Mardukiga murojaat qilgan^[6]. Ehtimol, davlat mavjudligining so'nggi yillarida Urartu poytaxtining Teyshebainiga ko'chirilishi ham Xaldi xudosiga sig'inishning yo'qolishi va Teysheba xudosiga umid bog'lanishi bilan bog'liq bo'lgan. Bu davrda Urartu dini aftidan tanazzul holatiga tushib qolgan.

XULOSA: Qadimgi Urartu davlati, garchi uzoq o'tmishda qolgan bo'lsa-da, uning merosi va ahamiyati bugungi kunda ham katta qiziqish uyg'otadi. Bu davlat o'zining noyob madaniyati, rivojlangan texnologiyalari va kuchli siyosiy tuzilmasi bilan Qadimgi Yaqin Sharq tarixida muhim o'rin egallaydi. Urartu sivilizatsiyasini o'rganish orqali biz nafaqat o'sha davr haqida, balki insoniyat taraqqiyotining muhim bosqichlari haqida ham qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lamiz.

Urartu davlatining eng muhim yutuqlaridan biri, shubhasiz, ularning suv xo'jaligi sohasidagi innovatsiyalaridir. Ular qurib qoldirgan suv inshootlari, sug'orish tizimlari va to'g'onlar nafaqat o'z davrida, balki keyingi asrlarda ham aholini suv bilan ta'minlashda muhim rol o'ynagan. Bu tajriba zamonaviy suv resurslarini boshqarish va qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun ham qimmatli saboqlar beradi. Urartularning metallurgiya sohasidagi yutuqlari ham e'tiborga loyiq. Ular ishlab chiqqan metall buyumlar, qurol-yarog'lar va zargarlik mahsulotlari o'zining yuqori sifati bilan ajralib turadi. Bu esa qadimgi jamiyatlarda texnologik rivojlanishning qay darajada muhim bo'lganligini ko'rsatadi. Zamonaviy sanoat va texnologiya rivojlanishi uchun ham bu tajriba qimmatli hisoblanadi.

Urartu me'morchiligi va san'ati ham alohida e'tiborga loyiq. Ularning qurilish uslublari, shaharsozlik tajribasi va badiiy ijodi keyingi davrlardagi ko'plab sivilizatsiyalarga ta'sir ko'rsatgan. Urartularning qal'a va ibodatxonalari, devoriy suratlari va haykallar san'atining yuksak namunalari hisoblanadi. Bu meros zamonaviy san'at va arxitektura uchun ham ilhom manbai bo'lib xizmat qilmoqda. Urartu davlatining tashqi siyosati va diplomatiyasi ham o'rganishga arziydi. Ular qo'shni davlatlar bilan murakkab munosabatlarni boshqarishda katta mahorat ko'rsatishgan. Bu tajriba zamonaviy xalqaro munosabatlar va diplomatiya uchun ham foydali saboqlar beradi. Urartularning til va yozuvi ham katta ilmiy qiziqish uyg'otadi. Ularning mixsimon yozuvi va tili hali to'liq o'rganilmagan bo'lib, tilshunoslar va tarixchilar uchun katta qiziqish manbai hisoblanadi. Bu sohada yangi kashfiyotlar qilish imkoniyati mavjud bo'lib, bu esa qadimgi sivilizatsiyalar haqidagi bilimlarimizni yanada boyitishi mumkin.

Urartu davlatining inqirozi va qulashi sabablari ham muhim o'rganish mavzusidir. Bu jarayon qadimgi davlatlarning barqarorligi va inqirozi haqida muhim ma'lumotlar beradi. Zamonaviy davlatlar va jamiyatlar uchun bu tarixiy tajriba muhim saboqlar berishi mumkin. Bugungi kunda Urartu madaniy merosi nafaqat ilmiy, balki madaniy va turistik jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Urartu davlati joylashgan hududlardagi tarixiy yodgorliklar, muzeylar va arxeologik qazilmalar mintaqaning madaniy va iqtisodiy rivojlanishiga katta

hissa qo'shmoqda. Xulosa qilib aytganda, Urartu davlati o'zining boy tarixi, noyob madaniyati va texnologik yutuqlari bilan insoniyat sivilizatsiyasi tarixida muhim o'rin egallaydi. Bu davlatni o'rganish orqali biz nafaqat o'tmish haqida, balki insoniyatning rivojlanish qonuniyatlari haqida ham muhim ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Urartu merosi zamonaviy jamiyat uchun ko'plab sohalarda - siyosat, iqtisodiyot, madaniyat va texnologiya kabi yo'nalishlarda qimmatli tajriba va bilimlar manbai bo'lib xizmat qiladi.

Urartu davlati tarixi yana bir bor tasdiqlaydi: har qanday sivilizatsiya, qanchalik kuchli va rivojlangan bo'lmasin, doimiy o'zgarishlar va yangilanishlarga muhtoj. Faqatgina moslashuvchan, innovatsion va ochiq jamiyatlarga uzoq muddat yashab qolish imkoniyatiga ega. Bu esa zamonaviy davlatlar va jamiyatlar uchun muhim saboqdir. Shu bilan birga, Urartu tarixi bizga turli madaniyatlar va xalqlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir va aloqalarning ahamiyatini ko'rsatadi. Urartu o'z davrida ko'plab qo'shni xalqlar va davlatlar bilan muloqotda bo'lgan, ulardan o'rgangan va o'z navbatida ularga ta'sir ko'rsatgan. Bu jarayon zamonaviy globallashtirish davrida ham dolzarbligini yo'qotmagan.

Shunday qilib, Urartu davlati tarixi nafaqat qiziqarli o'tmish haqidagi hikoya, balki kelajak uchun ham muhim saboqlar beruvchi boy manbadir. Uni o'rganish va tushunish orqali biz o'z tariximizni yanada chuqurroq anglash, hozirgi kunimizni to'g'ri baholash va kelajagimizni oqilona rejalashtirish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.Xrestomatiya po istorii Drevnego Vostoka, pod. Red;
- 2.V. V. Struve i D. G. Redera, M., 1963; Struve V. V.;
3. Qadimgi Sharq tarixi, T., 1956; Turayev B. A.;
- 4.Yegipetskaya literatura, t. I, M., 1920;
- 5.Matye M. E., Iskusstvo Drevnego Yegipta, M., 1958;
- 6.Vseobshaya istoriya arxitekturi, t. I, M., 1970 Inaya kultura Yegipta, v kn.;
- 7.Muzikalnaya kultura drevnego mira, [Sb. statey], L., 1937; L a u yer J. F.,
- 8.Zagadki yegipetskix piramid, per. s frans., M., 1966; Ney
- 9.Briant, P. (2002). From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Winona Lake: Eisenbrauns.
- 10.Kuhrt, A. (2007). The Persian Empire: A Corpus of Sources from the Achaemenid Period. London: Routledge.
- 11.Dandamaev, M. A. (1989). A Political History of the Achaemenid Empire. Leiden: Brill.
- 12.Wiesehöfer, J. (2001). Ancient Persia: From 550 BC to 650 AD. London: I.B. Tauris.
- 13.Curtis, J. & Tallis, N. (2005). Forgotten Empire: The World of Ancient Persia. London: British Museum Press.
- 14.Brosius, M. (2006). The Persians: An Introduction. London: Routledge.
- 15.Waters, M. (2014). Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550-330 BCE. Cambridge: Cambridge University Press.